

УДК 379.81:374

DOI 10.31494/2412-9208-2018-1-2-160-169

Educational and upbringing work of Kharkiv Society of Spread of Literacy among People (1869-1920)

Просвітницько-виховна діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.)

Svitlana Luparenko,

doctor of pedagogical science,
associate professor

<http://orcid.org/0000-0002-3111-5340>

svitlana.luparenko@gmail.com

Kharkiv H. S. Skovoroda National
Pedagogical University

✉ 29 Alchevskyyh St.,
Kharkiv, 61002

Світлана Лупаренко,

доктор педагогічних наук, доцент

Харківський національний
педагогічний університет імені
Г. С. Сковороди

✉ вул. Алчевських, 29
Харків, 61002

*Original manuscript received April 19, 2018
Revised manuscript accepted September 23, 2018*

ABSTRACT

The article is dedicated to revelation of educational and upbringing work of Kharkiv Society of Spread of Literacy among People. This society existed within 1869-1920. The article depicts the directions of activities of the Society. They are: child care, protection and health preservation; publishing activities; educational and upbringing activities. Child care, protection and health preservation included the study of the peculiarities of children's development, medical examination and providing children with various help. Publishing activities meant providing country libraries with books and publishing different books ("National Encyclopedia of Scientific and Applied Knowledge" in particular) for the general population. The article focuses on the directions of the educational and upbringing activities of the Society. They are: development of primary school education, extracurricular educational activities, spread of the ideas of education and upbringing among the general population. The development of primary school education included expanding the network of primary schools and schools for disabled children, organization of efficient educational activities at schools and creating the conditions for comprehensive development of child's personality. Extracurricular educational activities meant organization of work with pre-school children and children who were not involved in the system of education. It was held in People's House, libraries, reading rooms, People's theatre, Sunday schools and courses, teenagers' schools, museums, children's playgrounds and included giving lectures and reading classes, holding exhibitions, performances etc. The spread of the ideas of education and upbringing among the general population meant involvement of people in wide educational activity of the Society, people's taking part in different pedagogical exhibitions, reading, performances, parents' clubs and organizing nursery schools, children's playgrounds, schools, clubs etc.

Key words: Kharkiv Society of Spread of Literacy among People, educational and upbringing activity, education, children, development.

Вступ. Сучасним суспільством визнається необхідність різнобічного розвитку особистості, формування її прагнення та вміння навчатися протягом усього життя, створення найкращих умов для життєдіяльності. Це здійснюється завдяки реалізації різноманітних освітньо-культурних, соціально-економічних та інших заходів, спрямованих на соціальний захист людей, задоволення їхніх освітніх і культурних потреб.

Соціокультурне забезпечення молодого покоління на сучасному етапі розвитку суспільства здійснюється переважно на державному рівні. Проте певні функції можуть брати на себе і громадські ініціативи, які допомагають і доповнюють діяльність держави. Це є особливо цінним у тих випадках, коли держава не в змозі в повному обсязі розв'язати певні завдання соціокультурного забезпечення (розвиток особистості; зміцнення здоров'я; надання дітям допомоги задля підтримки їхнього життя; формування дитини як суб'єкта життя; створення умов для забезпечення дітей знаннями, вміннями й навичками; удосконалення навчально-виховного процесу в дитячих закладах; виховання свідомої та патріотично налаштованої молоді; задоволення різноманітних пізнавальних інтересів і потреб дітей; самореалізація особистості, її творчий розвиток тощо).

Так, однією з особливостей соціокультурного забезпечення дітей кінця XIX ст. – початку XX ст. була неспроможність держави повноцінно реалізовувати свої соціальні й освітні функції: не було єдиної системи органів та установ соціального захисту; незначна кількість дітей була охоплена системою освіти і соціальним захистом; не враховувалися реальні освітні, культурні потреби дітей; соціокультурне забезпечення дітей не мало достатньої нормативно-правової бази: видавалося незначна кількість документів, що регламентували освітню і соціальну діяльність (зокрема, циркуляр 1904 р. про доступність початкової школи, проект розвитку початкової школи 1905 р., програма реформування початкової, середньої та вищої освіти 1907 р., циркуляр від 5 березня 1916 р. про відкриття паралельних класів при перших класах навчальних закладів, циркуляр від 31 серпня 1914 р. про організацію в округах допомоги дітям, які залишилися без догляду і коштів для існування через те, що їхні батьки або вихователі пішли на війну), і навіть ці документи не мали достатньої практичної реалізації.

Натомість стан дітей був дуже складним. З одного боку, соціально-економічні умови їхнього життя були важкими (бурхливий розвиток промисловості, війна, неврожаї, недостатній рівень оплати праці тощо спричинили бідність сімей, необхідність постійного залучення батьків до роботи, унаслідок чого з'явилася велика кількість соціально незахищених дітей). З іншого боку, спостерігалася значна невідповідність розвитку системи освіти суспільним потребам (завершення промислового перевороту й перехід до індустріального суспільства в економічній сфері вимагали освічених працівників у різних сферах промисловості, тому особливо гостро постала проблема підготовки молодого покоління,

забезпечення дітей елементарними знаннями, уміннями й навичками, що тогочасна система освіти (авторитарна, словесна) була не у змозі надати).

Тому наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. помітно посилилася роль добродійного педагогічного руху серед дворян, інтелігенції та духовенства, які сприяли розв'язанню освітніх і соціальних проблем дитинства. Соціокультурне забезпечення дітей здійснювалося переважно завдяки діяльності приватних ініціатив, релігійних і громадських товариств, які вдало розв'язували проблеми опіки дітей, освіти і культурного розвитку населення.

Одними з найпотужніших і впливовіших товариств в освітній, культурній і соціальній сферах в Україні протягом досліджуваного періоду були товариства поширення в народі грамотності. Найбільшим серед них було Харківське товариство поширення в народі грамотності (далі – Товариство) – організація української інтелігенції, яка існувала протягом 1869-1920 рр. з метою поширення освіти серед народу. Діяльність Товариства ґрунтувалася на благодійних засадах й існувала завдяки ініціативі, енергії, пожертвуванням інтелігенції, діячів культури, науки, багатих підприємців і банкірів. Головним фундатором був професор Харківського університету М. Бекетов, а серед активних діячів товариства були відомі вчені (Д. Багалій, В. Данилевський, О. Єфименко, М. Сумцов та інші). Із перших днів свого існування Товариство приділяло головну увагу просвітницько-виховній діяльності, поширюючи свою працю на різні повіти Харківської губернії.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Слід зазначити, що певні проблеми діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності стали предметом різних досліджень. Так, питання діяльності інтелігенції в цьому Товаристві були висвітлені в роботах М. Гомон і Л. Мачуліна (Гомон, Мачулін, 2008), В. Пальченкової (Пальченкова, 1999), О. Пантелєй (Пантелєй, 1996); дослідження історії заснування та організації роботи Товариства представлене в працях В. Камишнікова (Камишнікова, 1983), В. Кізченко і А. Ткачук (Кізченко, Ткачук, 1985), Т. Коломієць (Коломієць, 1995). Проте питання діяльності просвітницько-виховної діяльності Товариства окремо не розглядалося, що і зумовило вибір теми дослідження.

Метою дослідження є визначення та характеристика напрямів просвітницько-виховної діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності протягом 1869-1920 рр.

Методи та методика дослідження. Джерельною базою дослідження стали архівні матеріали Державного архіву Харківської області, а саме фонд Ф 200 – Правління Харківського товариства поширення в народі грамотності, з яких 2 справи вперше вводяться до наукового обігу.

Під час дослідження використано комплекс методів, а саме: загальнонаукові (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, ретроспективний, хронологічний), що стали основою для дослідження

процесуально-змістових складових урядових реформ у галузі освіти у XIX-XX ст.; *порівняльно-зіставний* – забезпечив можливість порівнювати й зіставляти думки науковців щодо просвітницько-виховної діяльності товариств поширення в народі грамотності, виокремлювати подібне й відмінне; *ретро-праксиметричний* – дав змогу проаналізувати досвід просвітницько-виховної діяльності Товариства; *проблемно-цільовий* – надав можливість зіставити документальні джерела й архівні матеріали, що відображали розвиток і реалізацію ідей освіти та виховання дітей Товариством на різних етапах його роботи; *прогностичний* – дозволив окреслити перспективи творчого використання в сучасній освітній практиці узагальненого досвіду просвітницько-виховної діяльності Товариства.

Результати та дискусії. Харківське товариство поширення в народі грамотності спрямовувало свою діяльність на розповсюдження грамотності і корисних для народу теоретичних і прикладних знань та розвиток народної освіти в межах Харківської губернії (ДАХО, ф. 200, спр. 337). З цією метою Товариством були засновані відділення (Вовчанське, Сторобельське, Кочетківське, Слав'янське, Богодухівське, Сумське), до складу яких входили безкоштовні народні бібліотеки-читальні, недільні школи, училища, музеї наочних посібників, книжкові склади, комісії народних читань і розваг; заклади (бібліотеки й читальні, літні колонії, Народний будинок, навчально-виховні заклади); комітети й комісії (ДАХО, ф. 200, спр. 323; ДАХО, ф. 200, спр. 396; ДАХО, ф. 200, спр. 415).

Товариство організувало роботу в таких основних напрямках (Коломієць, 1995; ДАХО, ф. 200, спр. 323; ДАХО, ф. 200, спр. 415):

- опіка, захист і збереження здоров'я дітей, що передбачало: дослідження особливостей дитячого розвитку; медичне обстеження і нагляд за здоров'ям учнів; надання різного роду допомоги дітям, які її потребували (організація безкоштовного гарячого харчування для учнів, їх лікування, надання допомоги грошима, забезпечення дітей теплим одягом і взуттям, необхідними побутовими і навчальними предметами, лікувальними засобами тощо); організацію оздоровлення дітей у літніх дитячих колоніях;

- видавнича діяльність (видання різних книг для народу, зокрема "Народної енциклопедії наукових і прикладних знань", поставка і виписка книг для сільських бібліотек);

- просвітницько-виховна діяльність, що передбачала: розвиток початкової шкільної освіти, позашкільна освітня діяльність, поширення ідей навчання й виховання серед широких мас населення.

Важливо зазначити, що діяльність Товариства спрямовувалося на інтенсивний розвиток мережі дитячих закладів освіти (дошкільної і шкільної). Основою своєї діяльності Товариство вважало розвиток початкової шкільної освіти (Коломієць, 1995: 18) і відкривало школи різних типів: щоденні змішані загальноосвітні, ремісничі, недільні (Коломієць, 1995).

Однією з проблем, що поставала перед школами Товариства,

було збільшення строку навчання (з 3-річного на 4-річний курс початкової школи). Це було зумовлене такими причинами: велика кількість дітей, які навчалися на 3-річному курсі, фактично вчилися 4 роки, залишаючись у певному класі на другий рік; лише найбільш здібні діти могли засвоїти навчальну програму за 3 роки і покинути школу; четвертий рік навчання надавав більше можливостей для здійснення виховного впливу школи (ДАХО, ф. 200, спр. 415).

Ще однією із проблем початкової освіти того часу була обмежений курс навчання, що недостатньо сприяв розв'язанню завдання системи освіти – формуванню різнобічної особистості. З огляду на це, до навчальних планів шкіл уносилися нові дисципліни. Так, у школах Товариства грамотності у 1911-1912 навчальному році були введені такі додаткові предмети, як гігієна, малювання, музика, ліплення. Також у школах були класи ручної праці (по дереву).

Слід зазначити, що Товариство у своїх навчальних закладах намагалося втілити в життя найпередовіші форми та методи навчання й виховання підростаючого покоління. Так, у школах Товариства влаштовували вечори, шкільні свята, літературні ранки, присвячені пам'яті видатних людей, широко використовувалися словесні методи навчання і засоби наочності.

Окрім того, Товариство брало участь у поширенні мережі допоміжних шкіл для дітей, які мали фізичні вади розвитку (згідно з тогочасною статистикою, такими вважалось 3-4% дітей; але в реальному житті кількість дітей із вадами розвитку постійно збільшувалася внаслідок несприятливих економічних, соціальних та інших умов життя і сягала 8%). У деяких школах були створені допоміжні класи для дітей із вадами розвитку (у них навчалось не більше 5-20 учнів). Форми та методи роботи з такими дітьми передбачали: заняття-ігри (складання розрізних картин, побудови із кубиків, доміно, лото), що дозволяли розвивати уявлення, фантазію, увагу; наочні методи (ілюстрація і демонстрація), що сприяли зосередженості і наполегливості учнів; гімнастика, фізичні вправи; ручна праця; самостійні й індивідуальні заняття і вправи (ДАХО, ф. 200, спр. 415).

Таким чином, діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності сприяла розширенню мережі дитячих освітніх установ (початкових, допоміжних), ефективній організації навчально-виховної діяльності в них, а також створенні умов для розвитку різнобічної особистості.

До теоретичного і практичного вирішення проблем позашкільної освіти Товариство приступило тільки після того, як шкільною освітою почали займатися органи земського й міського управління. Саме 1890-ті роки стали періодом, коли головну ініціативу Товариство спрямувало на позашкільну освіту, до якої в той час входили дошкільна і власне позашкільна освіта.

Робота з дітьми дошкільного віку була спрямована на їх художній, фізичний, моральний і розумовий розвиток, що досягалося завдяки створенню умов для виявлення творчості і самодіяльності, а також

використанню різноманітних форм і методів навчання й виховання (ігри, ручна праця, прогулянки, розповіді, музичні заняття тощо), які підходили дітям певного віку. Так, з дітьми дошкільного віку часто проводилися заняття ручною працею: шиття, в'язання, вишивання (дівчата), робота по дереву (хлопці), ігри, прогулянки, співи (ДАХО, ф. 200, спр. 396).

Власне позашкільна освітня діяльність Товариства реалізувалась у відкритті Народного будинку, народних бібліотек, організації безкоштовних народних читань і лекцій (розповідей дітям, виразного читання, чарівного ліхтаря, кінематографу), народного театру, недільних шкіл і курсів, додаткових шкіл для підлітків, а також заняттях із дітьми на дитячих майданчиках, у позашкільних установах, веденні музейної справи тощо (ДАХО, ф. 200, спр. 470).

Треба відзначити, що Товариство опікувалося проблемою організації дозвілля дітей і молоді. Так, 7-12 червня 1915 р. Товариством був проведений з'їзд з питань організації розумних розваг для населення Харківської губернії, яка передбачала вжиття заходів, спрямованих на пробудження його духовних потреб у галузі наукових і прикладних знань, що реалізовувалось у поширенні книг, картин, улаштуванні бібліотек, читальень, читань, лекцій, бесід, курсів, музеїв тощо (ДАХО, ф. 200, спр. 446).

Завдяки самовідданій праці членів комітету сільських бібліотек Товариства і субсидіям, що надходили від земств, Харківська губернія вкрилася мережею народних бібліотек і вийшла на друге місце в Росії за їх кількістю. Товариством було відкрито п'ять безкоштовних народних бібліотек і одна при Народному будинку. Також Товариство відкривало книжкові склади, які, окрім Харківської, обслуговували й інші губернії, надсилаючи за зниженими цінами літературу земським установам, органам, що опікувалися народною тверезістю, приватним особам тощо (Коломієць, 1995). В організованих бібліотеках і читальнях улаштовувалися різного роду лекції і читання (читання вголос для неграмотного населення, читання і лекції з обговореннями, з картинками, таблицями, кінематографом, із використанням взірців художніх творів словесності, музики і живопису) і стали найпростішими і найдоступнішими формами розумних розваг. Програми систематичних лекцій і читань охоплювали релігію, етику, літературу, мистецтво, географію, історію, природознавство, агрономію, ветеринарію, суспільствознавство, кооперацію, гігієну, але найчастіше на них висвітлювалися різні питання життя рідної країни (інколи в порівнянні з життям інших країн) (ДАХО, ф. 200, спр. 446).

Окрім читань і лекцій, для дітей напередодні новорічних і різдвяних свят улаштовувались ялинки (зазвичай завдяки пожертвуванням).

Одним із найвизначніших досягнень Товариства стало будівництво і діяльність Народного будинку, який улаштовував бібліотеки і читальні, книжкові і картинні торгівлі, музеї і виставки, вечірні і недільні школи, класи для дорослих і підлітків, народні читання, лекції, бесіди і курси, спортивні заклади і змагання, дитячі садки та ясла, вистави, концерти,

літературні, вокальні, музичні і танцювальні вечори і ранки, народні клуби, чайні, ідальні, а також заклади культурного або економічного характеру (сільськогосподарський склад, продовольчу крамницю, бюро кооперативних і професійних організацій тощо) (ДАХО, ф. 200, спр. 446).

Одним із найефективнішим способом поширення ідей освіти серед населення і залучення його широких верств до освітньої діяльності члени Товариства вважали виставки, які знайомили громадськість з новими освітніми ідеями і сприяли її залученню до навчально-виховної діяльності: “Вважаючи шкільні виставки одним із факторів, що найбільше сприяє поширенню у школах правильних методів викладання і раціональній постановці навчальної справи, і беручи до уваги досвід минулого року, який показав інтерес суспільства до такого роду виставок, Ревельське педагогічне товариство постановило влаштувати в м. Ревель з 2 по 5 квітня 1909 р. Педагогічну виставку, до відділів якої поміж інших увійдуть такі: 1) навчальні посібники (моделі, картини, карти та ін.); 2) шкільна гігієна; 3) прикрашання класних кімнат” (ДАХО, ф. 200, спр. 337: 17). Дійсно, Товариство організувало різні стаціонарні виставки, пересувні виставки і виставки-музеї (наукові, історичні, етнографічні, гігієнічні та ін.) (ДАХО, ф. 200, спр. 446) і брало участь у виставках, що проводились іншими організаціями (ДАХО, ф. 200, спр. 332).

Для розвитку самодіяльності населення в освітній діяльності (зокрема, в організації в містах і селищах народних дитячих садків, ясел, майданчиків, осередків, клубів, шкіл та ін.), залучення його до загальної виховної роботи організувалися материнські і батьківські гуртки, які мали на меті допомогу матерям у виховній справі, залучення батьків до створення, розвитку й участі в забезпеченні діяльності дитячих установ: “Лише на основі найширшої діяльності громадськості можуть успішно розвиватися всі установи для позашкільної освіти й навчання дитини як у дрібних осередках, так і в загальних організаціях, що об’єднують їх” (ДАХО, ф. 200, спр. 451: 10-11).

Висновки. Таким чином, просвітницько-виховна діяльність Товариства набула значного поширення в Харківській губернії і реалізувалася в освітній діяльності в навчально-виховних закладах (зокрема, початкових і допоміжних школах), позашкільній освітній діяльності (проводилась у Народному будинку, народних бібліотеках, читальнях, народному театрі, недільних школах і курсах, додаткових школах для підлітків, музеях, на дитячих майданчиках і передбачала проведення безкоштовних народних читань і лекцій (розповіді дітям, виразне читання, чарівний ліхтар, кінематограф), вистав, виставок, занять з дітьми тощо) і поширенні ідей навчання й виховання дітей серед широких мас населення.

Стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективними напрямками дослідження вважаємо розкриття соціальної діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності, аналіз просвітницько-виховної діяльності інших громадських товариств, що діяли на території України наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.

Література

1. Гомон М. Лев Толстой и харьковчане / М. Гомон, Л. Мачулин. – Х. : Харьковская старина, 2008. – 176 с.

2. Камішнікова В. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (кінець XIX – початок XX століття) / В. Камішнікова // Культурно-освітня робота. – 1983. – № 8. – с. 85-90.

3. Кізченко В. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності / В. Кізченко, А. Ткачук // Український історичний журнал. – 1985. – № 1. – С. 81-87.

4. Коломієць Т. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.02 "Історія України" / Т. Коломієць. – Харків, 1995. – 21 с.

5. Пальченкова В. Діяльність української інтелігенції в Харківському товаристві поширення в народі грамотності / В. Пальченкова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – Вип. V. – с. 84-88.

6. Пантелей О. Діяльність Д. І. Багалія у видавничому комітеті Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності / О. Пантелей // II Сумцовські читання: наук. конф. – Харків, 1996 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1996/article.html?n=813>.

7. Державний архів Харківської області (ДАХО). Фонд 200 – Харьковское общество распространения в народе грамотности, 1869-1920. Оп. 1, дело 323 – Список членов редакционной комиссии, программы, темы и переписка по составлению народной энциклопедии. 1908 г. – 234 л.

8. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 332 – Программы заседаний правления. 1909 г. – 46 л.

9. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 337 – Переписка о работе школьного комитета, о постройках школ в уездах, о льготах нуждающимся ученикам; сведения об экзаменах и учениках, о конкурсе преподавания в школах и заявления учителей. 1909 г. – 154 л.

10. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 396 – Исторический обзор о деятельности Харьковского общества-правления и его учреждений, устав, инструкция, отчет Московского общества грамотности. 1912 г. – 59 л.

11. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 415 – Положение о сельских дополнительных школах, отчеты комитета и отдельных школ и переписка о работе школ. 1913 г. – 96 л.

12. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 446 – Списки тем, тезисы докладов съезда по организации разумных развлечений. 1915 г. – 138 л.

13. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 451 – Протокол пленарного заключительного собрания съезда по вопросам организации разумных развлечений. 1915 г. – 19 л.

14. ДАХО. Фонд 200. Оп. 1, дело 470 – Протоколы заседаний комиссии разумных развлечений и доклад по курсам по внешкольному образованию. 1916 г. – 53 л.

References

1. Gomon, M., & Machulin, L. (2008). *Lev Tolstoy i kharovchane [Leo Tolstoy and Kharkovites]*. Kharkov: Kharkovskaya starina [in Russian].

2. Kamyshnykova, V. (1983). *Diialnist Kharkovskogo tovarystva poshyrennia v narodі gramotnosti (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Activity of Kharkiv Society of Spread of Literacy among People (the end of the 19th century – the beginning of the 20th century)]*. *Kulturno-osvithnia robota – Cultural-Educational Work*, 8, 85-90 [in Ukrainian].

3.Kizchenko, V., & Tkachuk, A. (1985). Diialnist Kharkovskogo tovarystva poshyrennia v narodi gramotnosti [Activity of Kharkiv Society of Spread of Literacy among People]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 81-87 [in Ukrainian].

4.Kolomiets, T. (1995). Kharkivske tovarystvo poshyrennia v narodi gramotnosti (1869-1920 rr.) [Kharkiv Society of Spread of Literacy among People (1869-1920)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv: KhSU [in Ukrainian].

5.Palchenkova, V. (1999). Diialnist ukraïnskoi inteligentsii v Kharkovskomu tovarystvi poshyrennia v narodi gramotnosti [Activity of Ukrainian Intellectuals at Kharkiv Society of Spread of Literacy among People]. *Naukovi pratsi istorychnogo fakultetu Zaporizkogo derzhavnogo universytetu – Scientific Works of Historical Faculty of Zaporizhzhia State University*, 5, 84-88 [in Ukrainian].

6.Pantelei, O. (1996). Diialnist D.I. Bagaliia u vydavnychomu komiteti Kharkovskogo tovarystva poshyrennia v narodi gramotnosti [Activity of D. I. Bagaliin in Publishing Committee of Kharkiv Society of Spread of Literacy among People]. *Proceedings from SCh '12: II naukovoï konferentsii "Sumtsivskiy Chytannia" – The Second Scientific Conference "Sumtsov Readings"*. Retrieved from <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1996/article.html?n=813> [in Ukrainian].

7.Derzhavnyi Archive Kharkivskoi Oblasti (DAKhO). (1908). Fond 200 – Kharkovskoe obshchestvo rasproshtaneniia v narode gramotnosti, 1869-1920. Opys 1, delo 323 – Spisok chlenov redaktsionnoi komissii, programmy, temy i perepiska po sostavleniiu narodnoi entsyklopedii [State Archive of Kharkiv Region (SAKhR). (1908). Fund 200 – Kharkiv Society of Spread of Literacy among People, 1869-1920. Description 1, Case 323 – List of Members of Publishing Commission, Programs, Themes and Correspondence on Compiling People's Encyclopedia] [in Russian].

8.DAKhO. (1909). Fond 200. Opys 1, delo 332 – Programmy zasedaniy pravleniia [SAKhR. Fund 200. Description 1, Case 323 – Programs of Board Meeting] [in Russian].

9.DAKhO. (1909). Fond 200. Opys 1, delo 337 – Perepiska o rabote shkolnogo komiteta, o postroiikah shkol s uezdah, o lgotah nuzhdaiushchimsia uchenikam; svedeniia ob ekzamenah i uchenikah, o konkurse prepodavaniia v shkolah i zaiavleniia uchitelei [SAKhR. Fund 200. Description 1, Case 323 – Correspondence about Work of School Committee, Building School in Districts, Benefits for Needy Students; Information about Exams and Students, Teaching Competition at Schools and Teachers' Applications] [in Russian].

10. DAKhO. (1912). Fond 200. Opys 1, delo 396 – Istoricheskiy obzor o deiatelnosti Kharkovskogo obshchestva-pravleniia i ego uchrezhdeniy, ustav, instruktsiia, otchet Moskovskogo obshchestva gramotnosti [SAKhR. Fund 200. Description 1, Case 396 – Historical Review of Activity of Board of Kharkov Society and its Offices, Statute, Instruction, Report of Moscow Society of Literacy] [in Russian].

11. DAKhO. (1913). Fond 200. Opys 1, delo 415 – Polozhenie o selskikh dopolnitelnykh shkolah, otchety komiteta i otdelnykh shkol i perepiska o rabote shkol [SAKhR. Fund 200. Description 1, Case 415 – Regulation on Additional Rural Schools, Reports of Committee and Some Schools and Correspondence about Work of Schools] [in Russian].

12. DAKhO. (1915). Fond 200. Opys 1, delo 446 – Spiski tem, tezisy dokladov zyezda po organizatsii razumnykh razvlecheniy [SAKhR. Fund 200. Description 1, Case 446 – List of Themes, Abstracts of Congress on Organization of Reasonable Entertainments] [in Russian].

13. DAKhO. (1915). Fond 200. Opys 1, delo 451 – Protokol plenarnogo zakliuchitelnogo sobraniia syezda po voprosam organizatsii razumnykh razvlecheniy

[SAKhR. Fund 200. Description 1, Case 451 – Protocol of Plenary Closing Meeting of Congress on Organization of Reasonable Entertainments] [in Russian].

14. DAKhO. (1916). Fond 200. Opys 1, delo 470 – Protokoly zasedaniy komissii razumnih razvlecheniy i doklad po kursam po vneshkolnomu orrazovaniiu [SAKhR. Fund 200. Description 1, Case 470 – Protocols of Meetings of Commission of Reasonable Entertainments and Report on Courses on Extracurricular Education] [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена розкриттю просвітницької та виховної роботи Харківського товариства поширення в народі грамотності. Воно діяло впродовж 1869-1920 рр. У статті визначені напрями діяльності товариства, зокрема: опіка, захист і збереження здоров'я дітей; видавнича діяльність; просвітницько-виховна діяльність. Опіка, захист і збереження здоров'я дітей передбачали дослідження особливостей дитячого розвитку; медичне обстеження і нагляд за здоров'ям учнів; надання різного роду допомоги дітям. Видавнича діяльність включала видання різних книг для народу, зокрема «Народної енциклопедії наукових і прикладних знань». У статті висвітлено напрями просвітницько-виховної діяльності товариства, зокрема: розвиток початкової шкільної освіти, позашкільна освітня діяльність, поширення ідей навчання й виховання серед широких мас населення. Розвиток початкової шкільної освіти передбачав розширення мережі дитячих освітніх установ (початкових, допоміжних), ефективній організації навчально-виховної діяльності в них, а також створенні умов для розвитку різнобічної особистості. Позашкільна освітня діяльність включала організацію занять із дітьми дошкільного віку та дітьми, які не були включені до системи освіти. Вона здійснювалася у Народному будинку, бібліотеках, читальнях, народному театрі, недільних школах, додаткових школах для підлітків, музеях, на дитячих майданчиках і передбачала проведення читань, лекцій, організацію виставок, вистав тощо. Поширення ідей навчання й виховання серед широких мас населення здійснювалося завдяки їх залученню до освітньої діяльності товариства, участі в педагогічних виставках, читаннях, виставах, батьківських клубах та організації дитячих садків, ігрових майданчиків, шкіль, клубів тощо.

Ключові слова: Харківське товариство поширення в народі грамотності, просвітницько-виховна діяльність, освіта, діти, розвиток.